

Pustynnienie Stepu Nogajskiego: wyzwania dla ekologii, stosunków etnicznych i samych Nogajów

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wielowymiarowego procesu pustynnienia Nogajskiego Stepu w południowym Dagestanie na rosyjskim Kaukazie Północnym. Rzeczą dotyczy z jednej strony degradacji środowiska naturalnego, z drugiej zaś kwestii takich, jak przywiązanie Nogajów do swojej małej ojczyzny, utrata rdzennych terytoriów na rzecz grup politycznie silniejszych i migracje ekonomiczne. Będę ponadto starał się pokazać, jak pustynnienie stepu wskazuje na ogólną sytuację społeczno-ekonomiczną w regionie.

Istnieje daleko idący rozdział między dziedzictwem historycznym Nogajów a ich dzisiejszą liczebnością i wielkością zajmowanego terytorium. Należący do narodów turkijskich Nogajowie uważają się za bezpośrednich spadkobierców Złotej Ordy. W dalszej perspektywie odwołują się do spektakularnych dokonań armii Czyngis-Chana, w bliższej do schedy po potężnej Ordzie Nogajskiej, konfederacji koczowniczych plemion utworzonej pod koniec XIV w. Wielka przeszłość nie licuje zarazem z teraźniejszością. Według ostatniego spisu powszechnego z 2010 r., populacja Nogajów w Federacji Rosyjskiej liczy 103 tysiące⁷⁵⁴. Z jednej strony nie jest to liczba mała, niektóre tak zwane małoliczebne narody Rosji mają po kilkaset członków. Z drugiej zaś, za sprawą migracji ekonomicznych, Nogajowie rozsiani są niemal po całym terytorium tego wielkiego kraju.

Terenem kompaktowego zamieszkiwania sporej części Nogajów jest Step Nogajski. To nazwa tyleż obszaru geograficznego co użytkowana zwyczajowo – wskazująca na teren w większości zamieszkiwany właśnie przez ten naród. Step leży na granicy trzech obwodów: w zasadniczej części na północy Republiki Dagestan, zaś fragmentami w przylegających do niej Czeczenii i Kraju Stawropolskim. Step Nogajski zajmuje powierzchnię ok. 9,5 tysiąca kilometrów kwadratowych. To ledwie skrawek niegdysiejszego terytorium, rozciągającego się

⁷⁵⁴

Vserossiyskaya perepis' naseleniya 2010, za:
https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (dostęp 10.03.2020).

– jak twierdzą współcześni Nogajowie – na wielkich równinach między Dunajem a Irtyszem. Przy całej umowności granic koczowniczych państw i historycznej nieokreśloności podobnych stwierdzeń, dysproporcja jest uderzająca⁷⁵⁵.

Ów kontrast tworzy istotne tło dla głównego tematu niniejszego artykułu: stepu. Step – niezmierny habitat koczowników i wielki jak nogajska historia – kurczy się i degraduje. Mimo swej nazwy, Nogajski Step przestaje obecnie być nogajski. Jądro problemów tkwi w tak zwanych pastwiskach transhumancyjnych (ros. *otgonnyye pastbishcha*), czyli sezonowych miejscach wypasu, które stanowią większość jego powierzchni i które przejmowane są przez inne, politycznie bardziej wpływowe grupy etniczne. Dodatkowo, na skutek wyniszczającej gospodarki, ulega on erozji i pustyńnieje. Dlatego, jak będę starał się dowieść, pasterstwo transhumancyjne (ros. *otgonnoye zhivotnowodstvo*) w Dagestanie stanowi klucz do wielu problemów społecznych republiki: złożonych stosunków etnicznych, relacji władzy, nierówności ekonomicznych, korupcji i degradacji ekologicznej.

W artykule opieram się na materiale empirycznym zebrany podczas etnograficznych badań terenowych w Dagestanie w ciągu dwóch wyjazdów w latach 2018-2019. Materiał uzyskany z rozmów z nogajskimi hodowcami, działaczami społecznymi i politykami uzupełniam o literaturę dotyczącą Nogajskiego Stepu, pastwisk transhumancyjnych i konfliktów o ziemię w Dagestanie, zarówno tę naukową jak i szereg doniesień prasowych. Korzystałem ponadto z dostępnych w Sieci materiałów filmowych i zdjęć dokumentujących proces pustyńnienia. Pustyńnienie stepu, jak i konsekwencje tego procesu, są problemem, którego opis wymaga podejścia interdyscyplinarnego i międzydziedzinowego. Zaczynam zatem od nakreślenia genezy pasterstwa transhumancyjnego w Dagestanie i opisuję dynamiczną sytuację prawną pastwisk sezonowych. W następnej części skupiam się nad ekologią i problemami związanymi ze zbyt ekstensywnym gospodarowaniem na stepie. Wreszcie zbieram omawiane w artykule wątki i komentuję kwestię Nogajskiego Stepu w szerokim kontekście politycznym: stosunków etnicznych, relacji władzy i sposobów, na jaki Nogajowie starają się bronić swojego dziedzictwa kulturowego.

⁷⁵⁵ Przy czym można tu zaznaczyć, że dzisiejszy Nogajski Step nie wchodził w obręb terytorium Nogajskiej Ordy. Do dzisiejszego Dagestanu Nogajowie przybyli stosunkowo późno, na skutek ciągłych wojen z Rosjanami, Kazachami i Kipczakami w XVII i XVIII w., wypierani na południowe obrzeża niegdyś kontrolowanych obszarów – stepy leżące między Morzem Czarnym i Kaspijskim (por. Atwood 2004, 288; Frank 2009, 244–245). Niemniej dzisiejsi Nogajowie postrzegają Nogajski Step jako historyczną część swojego dawnego mocarstwa.

Pasterstwo transhumancyjne w Dagestanie: historia i meandry prawa

W aspekcie historycznym praktyka pasterstwa transhumancyjnego sięga przynajmniej lat 20-tych XX w. Po pierwsze, to wtedy – w ramach ogólnokrajowej polityki kolektywizacji – przymusowo osiedlano ostatnich koczujących Nogajów. Po drugie, to w tym czasie rozpoczęto politykę przesiedlania górskich społeczności w Dagestanie na równiny. Polityka ta służyła różnym celom: wprężeniu peryferyjnych społeczności w komunistyczny projekt modernizacyjny, rozwiązaniu problemu przeludnienia i ubóstwa górskich wsi, a także po prostu roztoczeniu większej kontroli państwa nad jego obywatelami. Istotna była również polityka narodowościowa, inwariantny czynnik wpływający na działania władz na przestrzeni wieków: w Imperium Rosyjskim, Związku Radzieckim i współczesnej Federacji Rosyjskiej.

Od lat 50-tych ubiegłego wieku system transhumancji został usankcjonowany prawnie i był wspierany państwowo. Polegał on zasadniczo na wypasie bydła – przede wszystkim owiec – na równinach od jesieni do wiosny i przeganianiu go na górskie pastwiska w okresie letnim. Górskim rejonom wydzielono – można by stwierdzić na zasadach dzierżawy – arealy ziemi na równinach, które użytkowały one w celach sezonowego wypasu. Hodowla zwierząt odbywała się w ramach kolchozów i sowchozów, a ich transport był subsydiowany przez państwo. Część zwierząt przeganiano, co – wzięwszy pod uwagę odległości – mogło trwać nawet miesiącami. Zasadniczą ich część przewożono natomiast koleją i ciężarówkami. Funkcjonowanie systemu wykraczało daleko poza granice Dagestanu – zwierzęta transportowano również z innych obwodów i republik związkowych: z Gruzji, Czeczenii, Inguszetii i Osetii⁷⁵⁶.

Kluczowe znaczenie ma wielkość arealów wydzierżawianych przez rejony górskie na równinach. W Rejonie Nogajskim pastwiska transhumancyjne stanowią aż 2/3 terytorium⁷⁵⁷. Podobnie jest w Rejonie Babajurtowskim zamieszkanym przez Kumyków, krewniaczą wobec Nogajów grupę etniczną⁷⁵⁸. Władze municypalne rejonów nie sprawują żadnej kontroli nad sezonowymi pastwiskami i nie otrzymują też podatków z tytułu użytkowania ziemi przez rejony

⁷⁵⁶ Yu.Yu. Karpov, Ye.L. Kapustina, Gortsy posle gor. Migratsionnye protsessy v Dagestane v XX - nachale XXI veka. Ikh sotsial'nye i etno-kul'turnye posledstviya i perspektivy, Peterburgskoye Vostokovedeniye, Sankt-Peterburg 2011.

⁷⁵⁷ A. Akmanbetov, *Ob otgonnykh pastbishchakh*, [w:]: *Ob otgonnykh pastbishchakh Respubliki Dagestan na primere Nogayskogo rayona*, (red.) R. Nasyrov, A. Akmanbetov, 2019, s.44. Pastwiska transhumancyjne pokrywają dokładnie 582 tys. z 887 tys. hektarów powierzchni Rejonu Nogajskiego, to 65,7%.

⁷⁵⁸ A. Adiev, *Zemel'naya reforma i protesty v Nogayskom rayone Dagestana (analiz sobyti 2017 g.)*. *Vlast'* 11/2017, s. 184; W przypadku Rejonu Babajurtowskiego stosunek ten wynosi 226 tys. (pastwiska) z 336 tys. hektarów (powierzchnia Rejonu), to 67%.

górskie. Fakt ten niesie z sobą daleko idące konsekwencje, o których będę pisał w dalszej części artykułu. W tym miejscu wystarczy stwierdzić, że to właśnie dlatego Nogajowie nie mogą czuć się u siebie na teoretycznie swoim stepie.

Zamęt prawny wokół pastwisk transhumancyjnych ciągnie się od dekad, a rzecz ma jeszcze wiele wątków pobocznych. W tym miejscu postaram się skrótowo nakreślić główne etapy dagestańskiego sporu o ziemię.

W 1996 r. parlament republikański uchwalił prawo „O statusie ziem transhumancyjnych w Republice Dagestan”⁷⁵⁹. Głównym celem było podporządkowanie pastwisk władzy republikańskiej, z całkowitym pominięciem roszczeń władz samorządowych (rejonów i municipalitetów), w których granicach te pastwiska leżały. Zawieranie umów dzierżawy, jak również wszystkie kwestie finansowe, oddano w pieczę jednego z ministerstw w republikańskim rządzie. W latach 2001-2003 na poziomie federalnym uchwalono nowy Kodeks Ziemski a także szereg ustaw dotyczących stosunków własnościowych, obrotu ziemią, procedury zmiany przeznaczenia gruntów, itd. Prawa ta precyzyjnie wymieniały kategorie gruntów oraz zakreślały kompetencje poszczególnych szczebli władzy wykonawczej. Pastwiska transhumancyjne – w tych podmiotach Federacji, w których taka forma gospodarowania istnieje – oddano w gestię samorządów rejonowych.

W odpowiedzi na te ustawy, parlament Dagestanu – w ekspresowym tempie, jeszcze w 2003 – uchwalił nowe prawo, reformujące te z 1996 r. W kolejnych latach wydano natomiast uściślające rozporządzenia. Nowe prawo określało pastwiska jako własność republiki, a nie poszczególnych samorządów terytorialnych. W tej kwestii stało ono zatem w sprzeczności z prawem federalnym, a przez to również z konstytucją Federacji Rosyjskiej, która mówi o nadrzędności prawa federalnego nad tym uchwalanym w regionach. Sprzeczność z prawem polegała również na wyodrębnieniu osobnej kategorii ziemi, właśnie *pastwisk transhumancyjnych*, podczas gdy rosyjski Kodeks Ziemski traktował owe pastwiska jako rodzaj ziemi rolnej.

W tym miejscu należy zapytać, dlaczego władze Republiki Dagestan – prezydent i rząd – zdecydowały się na uchwalaniu prawa, o którym z pewnością wiedzieli, że jest sprzeczne z prawem federalnym, a zatem prędzej czy później zostanie uchylone na szczeblu centralnym? Przyczyn jest co najmniej trzy. Po pierwsze, by utrzymać *status quo* i zyskać na czasie. Zaiste, to się udało. Duma Państwowa procedowała obradowała nad nowymi dagestańskimi

⁷⁵⁹ „O statuse zemel’ otgonnogo zhivotnovodstva w Respublike Dagestan”. Sytuację prawną wokół pastwisk transhumancyjnych za dwiema publikacjami A. Akmanbetova (2019a; 2019b) oraz korzystając z moich wielogodzinnych rozmów z tym autorem.

legislatywami przez ponad dekadę. Ostatecznie odrzuciła je dopiero w 2014 z powodów, które były oczywiste od samego początku: przekazanie własności pastwisk, odsunięcie władz rejonowych od wszelkiej kontroli i próbę usankcjonowania prawnego nowej kategorii ziem *pastwiska transhumancyjne* uznano za sprzeczne z obowiązującym prawem. Tak długi proces decyzyjny na szczeblu centralnym pokazuje jednak, jak podmioty Federacji Rosyjskiej – lub ściślej rzecz biorąc, pewne grupy lobbystyczne w tychże podmiotach – potrafią skutecznie bronić swoich interesów.

Po drugie, co wiąże się z wyżej wspomnianymi interesami, w przypadku pastwisk transhumancyjnych w grę wchodzi poważne pieniądze. Według oficjalnych danych, *nota bene* niepewnych, w Stepie Nogajskim pastwiska dzierżawi 238 kooperatyw hodowlanych⁷⁶⁰. Informacja ta jednak niewiele mówi. Kooperatywa może być dużym przedsiębiorstwem posiadającym dziesiątki tysięcy owiec, może być jednak tworem właściwie fikcyjnym – nic nie produkującym, a stworzonym tylko po to, by pastwiska odnajmować innym operatorom. Liczba dzierżawców i subdzierżawców faktycznie działających na Stepie, jak również ilość bydła przez nich wypasanych, jest nieznana. Trzeba przy tym pamiętać, że za każdą umową dzierżawy idą finanse: środki z podatków, sprzedaż pogłowia, różne subsydia, itd. To właśnie kontroli nad tymi przepływami – niemożliwymi do oszacowania, lecz z pewnością znaczącymi – władze republikańskie odmawiają samorządom. Obraz, który się stąd wyłania, to zjawisko zwane w Rosji *sistema*. W literaturze antropologicznej ów *system* ujmuje się jako układ nieformalnych powiązań polityczno-biznesowych; rozproszony, a zarazem wszechobecny sposób zarządzania⁷⁶¹. Używając innego języka, można stwierdzić, że chodzi o to, czego Dagestan jest w Rosji synonimem: korupcji.

Po trzecie wreszcie, chodzi o proces zaznaczony na wstępie do niniejszej sekcji: migrację i osiedlanie się górskich społeczności na równinach. Jest to temat, który wymaga osobnego i pogłębionego opracowania. Dla potrzeby tego artykułu dość zaznaczyć, że pod względem prawnym, na pastwiskach transhumancyjnych nie wolno się osiedlać; obowiązuje tam zakaz budowy domów i wszelkich innych budynków z trwałych materiałów. Faktycznie jednak, jako że w czasach radzieckich przesiedlenia były wspierane przez państwo, na terenach pastwisk powstały nie tylko wsie, ale i całe miasteczka. To formalnie niezarejestrowane miejscowości (a więc nieistniejące!), które w praktyce istnieją nieraz od kilkudziesięciu lat – proces zasiedlania pastwisk rozpoczął się jeszcze w latach 50-tych XX w.

⁷⁶⁰ A. Akmanbetov, *Ob otgonnykh pastbishchakh*, *op.cit.*, s.44

⁷⁶¹ Por. I. Kaliszewska, *Halal landscapes of Dagestani entrepreneurs in Makhachkala: Ethnicities 2020*; A.V., Ledeneva, *Can Russia Modernise? Sistema, Power Networks and Informal Governance*, New York 2013.

Trudno skrótowo opisać cały kompleks rozmaitych paradoksów związanych z tą sytuacją: chodzi o miejscowości zamieszkałe przez pochodzące z wyżyn grupy etniczne – przede wszystkim Awarów, Dargijczyków i Laków – ulokowane pośród równinnych społeczności, zasadniczo Kumyków i Nogajów. Mieszkańcy tych miejscowości formalnie zarejestrowani są w swoich rejonach górskich; to tam teoretycznie korzystają z systemu oświaty, służby zdrowia i odprowadzają podatki. W praktyce jednak całe ich życie toczy się w miejscu zamieszkania. Szacuje się, że w Dagestanie takich miejscowości jest 199, spośród których tylko 20 zostało w jakiś sposób zalegalizowanych. Problem ten w małym stopniu dotyczy Nogajskiego Stepu; istnieją tam tylko dwie nieformalne wsi zamieszkałe przez kilkaset osób. Tymczasem w Rejonie Babajurtowskim sytuacja jest znacznie bardziej poważna. Oficjalnie Rejon zamieszkuje 48 tys. ludzi, z czego połowę stanowią Kumycy. Natomiast na pastwiskach leżących na terytorium Rejonu, ale formalnie nie wchodzących w jego skład, żyje dalszych 37,2 tysięcy osób – przedstawiciele górskich narodów. Gdyby miejscowości zamieszkiwane przez *górali* (ros. *gortsy*) włączyć do Rejonu, zaburzyło by to porządek określany w Dagestanie mianem *równowagi etnicznej* (ros. *etnicheskiy balans*). Jest to system polityczny o wielowiekowej tradycji, który reguluje mechanizmy władzy – kto jest głową rejonu, kto sprawuje ważne stanowiska, jak skonstruowane są samorządy – z grubsza rzecz biorąc według proporcjonalnego składu etnicznego lokalnej społeczności⁷⁶².

Nogajski Step: ekologia i gospodarka

Już nawet pobieżny ogląd z samolotu, gdy przelatuje się nad południową częścią Rosji – Krajem Stawropolskim, Kałmucją i Dagestanem – daje przypuszczać, że ze stepami dzieje się coś złego: ogromne obszary półpustyni upstrzone łatami śnieżnobiałej soli. Choćby szybki przegląd materiałów dostępnych w sieci – doniesień prasowych, filmów zamieszczanych w YouTube, artykułów popularnonaukowych – to przypuszczenie jedynie potwierdza. Skarżą się na to również sami Nogajowie. Jak mówią, burze piaskowe (ros. *buran*) zdarzają się coraz częściej, a niektóre nogajskie wsie są dosłownie zasypywane przez pył i piasek. Stanowi to dodatkowy, obok trudności ekonomicznych, bodziec do emigracji.

Naukowcy i nogajscy aktywiści biją na alarm: mamy tu do czynienia z katastrofą ekologiczną. W ciągu XX w. obszary nadmorskich wydm i luźnych piasków powiększyły się trzykrotnie. W wyniku procesów deflacyjnych pojawiają się i rozprzestrzeniają połączenia

⁷⁶² Adiev, *Zemel'naya reforma i protesty...*, op.cit., s.184-185; A. Adiev, R. Abakarov, *Etnopoliticheskiye i konfessional'nye protsessy v sovremennom Dagestane*, *Nauchnaya mysl' Kavkaza* 4/2013, s. 40-41; K. Kazenin, *Zemel'naya reforma v Dagestane: sotsial'no-politicheskiye riski*. *Ekonomicheskoe razvitie Rossii* 6/2015.

solonczaków. Obszary zasypane przez piasek i sól dodatkowo poszerzają się za sprawą erozji wiatrowej, a negatywne tendencje wzmaga jeszcze spadająca ilość opadów. Pustynnie przebiega jednocześnie z degradacją wszystkich zasobów biologicznych – w tym fauny i roślinności – co pociąga za sobą utratę biologicznie czynnej warstwy ziemi. Ocenia się, że nawet 70% wszystkich pastwisk w regionie uległo erozji, a 25% ziemi zarosło trawami szkodliwymi dla zwierząt. Zmniejsza się różnorodność biologiczna – zarówno flory jak i fauny. Populacja Suhaka stepowego, gatunku charyzmatycznego dla środkowoazjatyckich równin, została niemal wyćpiona przez kłusowników. Jego rogi poczytywane były za afrodyzjak. Podczas gdy jeszcze kilka lat temu jego populacja w Dagestanie wynosiła ok. 10 tysięcy osobników, dziś jest co najwyżej tysiąc i to migrujących z sąsiedniej Kałmucji⁷⁶³.

Ekosystemy półpustynne i stepowe są wrażliwe, podatne na zmiany klimatu, sezonowe, okresowe susze i inne czynniki. Dawni koczownicy doskonale o tym wiedzieli, bo żyli w ścisłej zależności ze środowiskiem. Ogólnie rzecz biorąc, trasy ich migracji na przestrzeniach Eurazji wyznaczała dostępność trawy dla hodowanych zwierząt – przede wszystkim owiec i koni. Koczownicy dostosowywali się do środowiska, jednocześnie je przekształcając – zwierzęta zjadają trawy i wpływają na ich rozrost, przenoszą ziarna i pyłki na kopytach i skórze, zostawiają swoje odchody, itd. Przy czym należy pamiętać, że nomadzi rzadko kiedy opierali swoje gospodarowanie jedynie na pasterstwie. Najczęściej korzystali także z innych źródeł pozyskania koniecznych do życia dóbr: zbieractwa, sezonowych upraw przy trybie półosiadłym, handlu oraz oczywiście wojny i rabunku⁷⁶⁴.

To, co określa się mianem *sustainability* – a więc równowagi czy też zrównoważonego rozwoju – przy pasterstwie zależy od całego szeregu czynników: warunków środowiskowych, klimatu, wielkości stad, obszaru pastwisk, hodowanych gatunków... Tego, czy grupa jest mobilna przez cały rok (żyje na przykład w jurtach) czy też mieszka w stałych domach i korzysta z terenów przyległych. A co za tym idzie, czy hodowane zwierzęta żywią się jedynie dziko rosnącymi trawami, czy też wymagają dokarmiania sianem, czyli równoległego prowadzenia upraw. Czym wreszcie dana grupa pali: kiziakiem czy drewnem, którego potrzebuje również do budowy domów i dla pozyskania którego trzebi lasy. Na podstawie badań przeprowadzonych w Azji Wewnętrznej ogólna tendencja jest wyraźna: im grupa

⁷⁶³ E.M El'darov, Nogajskaya step'. za: <https://welcomedagestan.ru/dagestan/nogajskij/nogajskaya-step/> (dostęp 26.07.2020); Z. Zalibekov, Nogajskaya step' [audycja radiowa], za: <https://www.svoboda.org/a/24196737.html> (dostęp 30.07.2020).

⁷⁶⁴ P.C. Salzman, *Nomadism*, The Routledge encyclopedia of social and cultural anthropology 2010, s. 505-507. P.C. Salzman, D.W. Attwood, *Ecological anthropology*, The Routledge encyclopedia of social and cultural anthropology 2010, s. 208-210.

pasterska bardziej mobilna i mniej polegająca na rolnictwie, tym mniejszą presję wywiera ona na środowisko i tym mniejsze ryzyko degradacji stepu⁷⁶⁵. Dodać w tym miejscu można, że w przypadku gospodarki pasterskiej nakładają się na siebie złożone prawa własności i użytkowania ziemi: prywatne lub kolektywne (np. rodowe) stada wypasa się na wspólnych (lecz często formalnie nie należących do nikogo) ziemiach. Dlatego zrównoważone gospodarowanie wiąże się z odpowiedzialnością za przetrwanie grupy⁷⁶⁶.

Współczesne pasterstwo na Nogajskim Stepie nie ma koczowniczą przeszłością Nogajów nic wspólnego. Nie ma też wątpliwości, że przyczyną jego pustynnienia jest przede wszystkim czynnik antropogeniczny. Step przekształca się w pustynię, gdyż prowadzi się na nim zbyt ekstensywną gospodarkę. Po pierwsze, wypasa się za dużo bydła. Po drugie, pasterstwo transhumancyjne w Dagestanie jest obecnie takim tylko w teorii: w praktyce niemal nikt nie przegania bydła na lato w góry. Innymi słowy, pasie się ono na równinach przez cały rok. Po trzecie wreszcie, sytuację ekologiczną stepu pogarszają dodatkowo nielegalne odwierty ropy i gazu dokonywane chałupniczymi metodami. Skutkują one często wyciekami i pożarami złóż, co prowadzi do skażenia gleby. Mimo że o nielegalnym wydobywaniu paliw kopalnych głośno od czasu do czasu w doniesieniach medialnych, faktycznie się mu nie przeciwdziała⁷⁶⁷.

Problemy związane z pasterstwem transhumancyjnym ciągną się przynajmniej od lat 80-tych ubiegłego wieku, a w dekadach następujących po rozpadzie ZSRR jedynie się nasiliły i przybrały wymiar katastrofy. Sama transhumancja nie jest formą koczownictwa; w tym przypadku sezonowo przemieszcza się tylko niewielka część danej społeczności, ta zajmująca się hodowlą zwierząt. Dodatkowo, koczownicze grupy Eurazji i ich stada były stosunkowo małoliczebne – większe na równinach, zupełnie nieliczne w tajdze i tundrze. Tymczasem kolektywizowane pasterstwo w czasach radzieckich prowadzone było na skalę przemysłową. We wspomnianych latach 80-tych na Nogajski Step zwożono z innych rejonów Dagestanu i sąsiednich regionów na okres zimowy ponad milion sztuk bydła⁷⁶⁸. Jak twierdzą moi rozmówcy, w czasach radzieckich generalnie przestrzegano norm wypasu: hektar powierzchni stepu na owcę i sześć-osiem hektarów na krowę lub konia, w zależności od wieku. Tymczasem, jeżeli wziąć pod uwagę wielkość pastwisk w Rejonie Nogajskim, to widać, że już wtedy normy

⁷⁶⁵ C. Humphrey, D. Sneath, *The End of Nomadism? Society, state and the environment in Inner Asia*. Duke University Press, Durham 1999, s. 11-14, 48-54

⁷⁶⁶ Por. B. Turner, *The anthropology of property*, [w:] *Graziadei, M., Smith, L.D. (red.), Comparative Property Law: Global Perspectives*, Research Handbooks in Comparative Law. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK 2017, s. 26-47.

⁷⁶⁷ A. Nadsadnyy, *Nogajskaya step'* [Film dokumentalny], za: <https://www.youtube.com/watch?v=WxoN2-hLjy8> (dostęp 26.02.2021).

⁷⁶⁸ E.M., El'darov, *Nogajskaya step'...*, *op.cit.*

przekraczano przynajmniej dwukrotnie. Do tego należy doliczyć wszelkie koszty środowiskowe: przemysłowej produkcji pasz, użytkowanej wody czy niszczenia stepu dokonywanego przez masowy transport i jeżdżące po nim ciężarówki. Z drugiej strony plusem owego systemu było to, że zwierzęta faktycznie przewożono. Step miał więc możliwość reprodukcji przynajmniej w okresie letnim.

Ile bydła pasie się na pastwiskach w Dagestanie, tego nie wie chyba nikt. Powierzchnia pastwisk wynosi ogółem w republice 2,54 miliona hektarów, z czego 1,7 miliona stanowią pastwiska transhumancyjne⁷⁶⁹. Oficjalnie, na dzień 1 stycznia 2018 r. samych tylko owiec w Dagestanie hodowano 5,38 miliona. Przy czym, dagestański urząd statystyczny (Dagstat) przyznawał, że jest to liczba jedynie orientacyjna – nie wiadomo zresztą nawet, czy zaniżona, czy zawyżona. Hodowcy bowiem dokonują obu machinacji i to czasem jednocześnie – w zależności od tego, czy chodzi o odbiór subsydiów na hodowlę i transport zwierząt, czy o odprowadzanie podatków. Premier Dagestanu A. Zdunov oceniał, że zawyżona, nie sprecyzował jednak o ile. Dwa lata wcześniej natomiast, we wrześniu 2015 r., republikański wicepremier i minister gospodarki R. Yusufov – a ranga pozwala domniemywać, że wiedział, co mówi – oznajmił, że owiec w Dagestanie jest ponad 10 milionów, a krów i koni ponad milion. Inne doniesienia, również oficjalne, dotyczące ilości bydła na zimowych pastwiskach transhumancyjnych w okresie 2018-2019 przytaczają następujące liczby: rozmieszczono na nich 1,35 miliona owiec i kóz, 187 tys. krów i 3,2 tys. koni. Te dane także wywołują rozliczne pytania. Na przykład, gdzie zimowały pozostałe 4 miliony owiec? I jakim cudem zwierzęta rozmieszczone na zimowych pastwiskach mogą się pomieścić na pastwiskach letnich, których w republice jest tylko 365 tys. hektarów? W całym tym gąszczu fałszywych liczb wiadomo jedno: zwierząt na pastwiskach jest stanowczo za dużo. Szacuje się, że normy przekraczane są aż czterokrotnie⁷⁷⁰.

Jak wspominałem wyżej, z pastwiskami transhumancyjnymi w Nogajskim Stepie związany jest cały system mętnych zależności finansowych. „Dla pieniędzy to jest trójkąt bermudzki” – jak to określił jeden z moich rozmówców. Sygnalizowałem również, że kontekst hierarchii władzy i stosunków etnicznych jest istotny dla całej kwestii. Pisałem ponadto, że pastwiska użytkowane są przez 238 kooperatyw hodowlanych, ale faktyczna liczba dzierżawców i subdzierżawców jest nieznana. By spiąć te wszystkie wątki, tym miejscu należy dodać, że owe kooperatywy są przedsiębiorstwami prywatnymi, ale ziemię są faktycznie dzierżawione przez

⁷⁶⁹ Spośród 1,7 miliona hektarów pastwisk transhumancyjnych z kolei 1,2 miliona to pastwiska zimowe (niemal połowę z nich stanowią te w Nogajskim Rejonie), 365 tys. pastwiska letnie, a reszta to terytoria przegonów.

⁷⁷⁰ A. Akmanbetov, *Ob otgonnykh pastbishchakh...*, *op.cit.*, s. 41-43.

podmioty publiczne – 32 samorządy z wyżynnych części Dagestanu. Mowa więc o innych niż Nogajowie grupach etnicznych, przeważnie Awarach i Dargijczykach – największych i najsilniejszych pod względem politycznym grupach w republice. Nogajowie, którzy są dopiero dziesiątą pod względem liczebności mniejszością etniczną, nie mają w tym układzie realnych możliwości dla egzekwowania swoich praw i roszczeń⁷⁷¹.

Nie mają też możliwości, by respektowane były przepisy, które w teorii obowiązują wszystkich. Mimo subsydiów wydzielanych z budżetu republiki na transport stad na pastwiska letnie, bydło pasie się w Stepie Nogajskim przez cały rok. Odpowiedniej infrastruktury dla przewozu tak wielkich ilości zwierząt zresztą brak, subsydia nie pokryłyby kosztów, a na górskich pastwiskach te stada by się po prostu nie pomieściły. Systemu kontroli brak lub łatwo podlega skorumpowaniu. W rezultacie pasące się bydło wyjada stepową roślinność i zdeptuje wierzchnią warstwę gleby, co doprowadza do jej erozji i w konsekwencji pustynnienia.

Nogajski Step i polityka

Jak pisałem powyżej, w 2014 rosyjska Duma Państwowa ostatecznie odrzuciła dagestańskie legislatury dotyczące własności pastwisk transhumancyjnych i kontroli nad nimi. Nie przeszkodziło to jednak władzom republiki w podejmowaniu dalszych kroków dla realizacji swoich celów. W 2015 rząd Dagestanu ogłosił program legalizacji 199 miejscowości powstałych na terenie nizinnych pastwisk – to znaczy nadania im statusu wsi i miast – a także projekt nowej reformy rolnej (ros. *ziemiel'naja reforma*). Program wywołał wiele kontrowersji i na tym etapie nie podjęto żadnych rozwiązań. Natomiast w maju 2017 do prasy wyciekł protokół posiedzenia rządu, na którym – z inicjatywy prezydenta republiki R. Abdulatipova – podjęto decyzję o wydzieleniu środków budżetowych na wykreślenie granic nowych jednostek terytorialnych. Na dalszym etapie plany zakładały włączenie ziem zajmowanych i użytkowanych przez nowe miejscowości do rejonów administracyjnych położonych w górach.

Takie rozwiązanie usankcjonowałoby stan faktyczny – miejscowości na pastwiskach transhumancyjnych założone zostały przez wychodźców z gór, a na ziemiach przyległych wypasali oni swoje stada. Wywołało ono jednak masowe protesty wśród narodów nizinnych – Kumyków i Nogajów, których wzburzyły praktyczne konsekwencje tej inicjatywy. Po pierwsze, formalnie wyłączono by w ten sposób ziemie pastwisk z granic rejonów

⁷⁷¹ Według spisu ludności z 2010 r., Awarów stanowią w Dagestanie 29,4% populacji, Dargijczycy 17%, a Nogajowie jedynie 1,4%. Dodać można, że Rosjan w republice było 3,6%. Ich liczba przy tym systematycznie spada ze względu na niski przyrost naturalny i emigracje do innych rosyjskich regionów (*Vserossiyskaya perepis' naseleniya 2010*).

nizinnych, co uniemożliwiłoby im roszczenie jakichkolwiek praw z tytułu podatków czy kontroli nad wypasem. Po drugie stworzyłyby to bardzo skomplikowany system administracyjny z całą siecią enklaw: oto dajmy na to dawna część Rejonu Nogajskiego podlegałaby rejonowi leżącymi w zupełnie innym miejscu republiki, odległym nawet o 300 kilometrów. Po trzecie wreszcie, spośród sześciu rejonów wyżynnych – do których włączono by powstałe na pastwiskach miejscowości – pięć było awarskich. Gdy weźmie się pod uwagę, że sam Abdulatipov jest Awarem, staje się oczywiste, że rozwiązanie działałoby na korzyść i tak już najsilniejszej grupy etnicznej w Dagestanie.

W przeciągu kilku tygodni od wycieku protokołu do prasy w Terekli-Mekteb, centrum Rejonu Nogajskiego, odbył się w czerwcu 2017 r. ogólnorosyjski zjazd Nogajów. Zgromadził on ponad 4 tys. uczestników z kraju i zagranicy, co dowodzi z jednej strony powagi sytuacji, a z drugiej zdolności mobilizacyjnych nogajskiego środowiska⁷⁷². Głównym tematem zjazdu była ziemia. Żądano odrzucenia reformy z 1996 r. Wskazywano na trwające od dziesięcioleci, acz nie przynoszące rezultatu starania – zarówno na gruncie krajowym jak i międzynarodowym – ochrony narodowego dziedzictwa kulturowego i nogajskiej własności publicznej⁷⁷³. Podkreślono katastrofalną sytuację ekologiczną sytuację pastwisk transhumancyjnych i wytykano istniejące nierówności w traktowaniu Nogajów i innych grup etnicznych. Wszystkie te aspekty zostały również podniesione w filmie dokumentalnym pt. „Białe słońce Nogaja” (reż. D. Isakaev, 2017) nakręconym z okazji zjazdu i służącemu nagłośnieniu problemów Nogajskiego Stepu.

„Pod pozorem reformy rolnej zachodzi zwykły zabór ziemi. Z Nogajami postępują tak jak z Indianami – próbują zagnać ich do rezerwatów, zabierają ich ziemię, mordują ich wodzów i liderów. Od 50 lat... nogajskie ziemie się zajmuje i wyprzedaje. Cały naród poddany został uciskowi – psychologicznemu, politycznemu i ekonomicznemu” – mówił podczas zjazdu znany rosyjski dziennikarz i działacz społeczny M. Shevchenko⁷⁷⁴. Z kolei inny występujący, R. Adil'gereyev, zaznaczył: „Nie możemy dopuścić do nowego przykrajania naszej małej ojczyzny, naszej rodzimej ziemi, dopuścić do zmiany administracyjno-terytorialnych granic i integralności Rejonu Nogajskiego. Nogajowie – to jeden z narodów Dagestanu i żąda szacunku do siebie”⁷⁷⁵. Padały również stwierdzenia o zachodzącym genocydzie Nogajów. W ten sposób kwestię pastwisk transhumancyjnych wpisano w martyrologiczną nogajską

⁷⁷² A. Adiev, *Zemel'naya reforma i protesty...*, *op.cit.*, s. 182.

⁷⁷³ Por. Yu.Yu. Karpov, Ye.L.Kapustina, *Gortsy posle gor...*, *op.cit.*, s. 317-318.

⁷⁷⁴ A. Akmanbetov, *Ob otgonnykh pastbishchakh...*, *op.cit.*, s.372.

⁷⁷⁵ A. Adiev, *Zemel'naya reforma i protesty...*, *op.cit.*, s. 182.

historię – historię eksterminacji, wysiedleni i rugowania z ziemi. Włączono je również w całościowy dyskurs obrony nogajskiej tożsamości narodowej.

W rezolucji końcowej, jak również w następującym po niej apelu do prezydenta Władimira Putina, na pierwszy plan wysunięto żądanie włączenia pastwisk transhumancyjnych pod jurysdykcję Rejonu Nogajskiego – tak, by Nogajowie mogli kontrolować odbywający się na stepie wypas i korzystać z podatków odprowadzanych przez działające tam przedsiębiorstwa. Domagano się – o co również Nogajowie walczą od dziesięcioleci – stworzenia nogajskiego okręgu autonomicznego na wzór autonomii regionalnych, którymi dysponują dziesiątki innych mniejszości etnicznych w Federacji Rosyjskiej.

Czego natomiast unikano, to nagłaśniania aspektu politycznego pastwisk transhumancyjnych: korupcji władzy i konieczności jej zmiany, a przede wszystkim bardzo drażliwej sfery stosunków etnicznych w Dagestanie. Organizatorzy zjazdu doskonale wiedzieli, że ich działania mogą spotkać się z ostrą reakcją władz. Zaiste, podczas zjazdu i bezpośrednio po nim Nogajom groziła interwencja specjalnych oddziałów policji⁷⁷⁶. Niechybnie by ona nastąpiła, gdyby władzom udało się udowodnić zarzut podsycania konfliktu etnicznego. Nogajowie zatem, mimo że ich działania nosiły wyraźnie polityczny charakter – jak zresztą wszystko, w co w dzisiejszej Rosji uwikłana jest władza – akcentowali więc raczej ekologiczne i ekonomiczne wymiary problemu. Podobnie moi rozmówcy: podkreślali, że chodzi im nie o wyrzucenie z pastwisk transhumancyjnych pasterzy z innych grup etnicznych, a o to, by płacili oni podatki w rejonie.

Zakończenie: Nogajski Step w szerokim kontekście

W niniejszym artykule nakreśliłem uwarunkowania procesu pustynnienia Nogajskiego Stepu. Ujmując problem z perspektywy interdyscyplinarnej, opisałem genezę systemu pasterstwa transhumancyjnego w Dagestanie i złożony status prawny ziem transhumancyjnych. Następnie pokrótce przedstawiłem specyfikę koczowniczej gospodarki w jej zależności od i wpływie na stepowy ekosystem, a także degradujące skutki ekstensywnego pasterstwa na lokalne środowisko. Wreszcie, w sferze – którą nazwać można polityczną – przedstawiłem nogajskie działania na rzecz utrzymania nogajkości Nogajskiego Stepu. Pokazałem jak stosunek Nogajów do swoich ziem stanowi kluczowy wymiar ich tożsamości narodowej. We wszystkich przedstawionych aspektach broniłem tezy, że pustynnienie stepu i pasterstwo

⁷⁷⁶ Por. Kavkazskiy Uzel, Nogayskiy rayon: bor'ba za zemlyu, za: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/305823/> (dostęp 30.07.2020).

transhumancyjne wskazują na najpoważniejsze problemy społeczne republiki, takie jak nepotyczne i korupcyjne relacje władzy, nierówności ekonomiczne, skomplikowane stosunki etniczne czy kwestie ekologiczne.

Można w tym miejscu dodać, że pustynnienie stepu dodatkowo wzmacnia presję migracyjną. W konsekwencji ograniczonych możliwości wypasu własnych stad i w ogóle zarobkowania na miejscu Nogajowie z Dagestanu zmuszeni są do podejmowania migracji ekonomicznych do innych rosyjskich regionów. Wyjazdy zarobkowe – często skutkujące trwałą zmianą miejsca zamieszkania – są zjawiskiem charakterystycznym dla bodaj wszystkich grup etnicznych i narodowych żyjących w republice. W przypadku Nogajów jednak wiążą się z obawą o utrzymanie przynależnych im – przynajmniej z nazwy – ziem i wyróżniających ich cech kulturowych. Dodatkowo Nogajowie obawiają się szybkiego wzrostu demograficznego wśród innych, i tak już silniejszych, grup w Dagestanie. Gdy zapytać dzisiejszych Nogajów o przejawy nomadycznego dziedzictwa, odpowiedź – którą można usłyszeć – brzmi: *nadal koczujemy, tylko teraz do Surgutu*. Surgut i inne miejscowości związane z przemysłem węglowodorowym na rosyjskiej Północy są rzeczywiście najbardziej popularnymi destynacjami nogajskich migracji⁷⁷⁷. W ten zaskakujący sposób koczownicze imaginarium obecne także u innych postnomadycznych narodów Rosji i Azji Centralnej⁷⁷⁸ wiąże się z ogólnorosyjskimi i globalnymi trendami mobilności⁷⁷⁹.

Ujmując rzecz w tak szerokim kontekście, można zauważyć, że w odniesieniu do ziemi sytuacja Nogajów wpisuje się w ogólnoswiatowe zjawisko starań podejmowanych przez rdzenne społeczności na rzecz powstrzymania procesu wywłaszczania ich z terytoriów, ochrony swojego dziedzictwa kulturowego i powrotu do zrównoważonych trybów gospodarowania w dobie neoliberalnego kapitalizmu⁷⁸⁰. Ów kontekst istotny jest także w przypadku Rosji i innych krajów postsocjalistycznych – na przykład w dyskusji

⁷⁷⁷ D. Sokolov, *Ugra, the Dagestani North: anthropology of mobility between the North Caucasus and Western Siberia*, [w:] Laruelle, M. (Ed.), *New Mobilities and Social Changes in Russia's Arctic Regions*. Routledge, London and New York 2017, s. 176–193; A.A. Yarlykapov, *Neft' i migratsiya nogaitsev na Sever*. Etnograficheskoye obozreniye 3/2018, s. 78–81.

⁷⁷⁸ Por. G. Dondukova, *The Nomad's Star of Bair Dugarov as the Guiding Light of Post-Soviet Buryatia*, [w:] Wielecki, K.M., Peshkov, I. (red.), *Facing Challenges of Identification: Investigating Identities of Buryats and Their Neighbor Peoples*. University of Warsaw Press, Warsaw 2020, s. 279–300; K.M. Wielecki, *The Spirit That Permeates the Human Soul: Anthropology, National Epic, and Nation-Building in Kyrgyzstan*, [w:] Wielecki, K.M., Peshkov, I. (red.), *Facing Challenges of Identification: Investigating Identities of Buryats and Their Neighbor Peoples*. University of Warsaw Press, Warsaw 2020, s. 99–131.

⁷⁷⁹ Por. A. Shlyakov, *Obraz nomadizma v rossiyskoy deystvitel'nosti*. Przegląd Wschodnioeuropejski 11(2) 2020, s. 63–72.

⁷⁸⁰ Por. M. Brightman, C. Fausto, V. Grotti (red.), *Ownership and nurture: studies in native Amazonian property relations*. Berghahn, New York 2016.

dekolektywizacji kołchozów i ich prywatyzacji, tradycyjnych form gospodarowania i modernizacji, czy rdzennych narodów Syberii i wydobycia paliw kopalnych⁷⁸¹.

Zjazd Nogajów w 2017 r. był skuteczny o tyle, że przyczynił się do wycofania dagestańskiego rządu z planowanej reformy rolnej i nadania oficjalnego statusu miejscowościom wybudowanym na pastwiskach transhumancyjnych. Nie zdołał jednak zrealizować podstawowych żądań dotyczących własności i kontroli nad Nogajskim Stepem. Z jednej więc strony *status quo* został więc po raz kolejny utrzymany, z drugiej zaś sytuacja wciąż jest dynamiczna. Ogólnie rzecz biorąc, kwestia pastwisk transhumancyjnych daje fascynujący wgląd w procesy stanowienia prawa w Rosji i jego egzekwowania. W kraju – który ma opinię zarządzanego w sposób skrajnie centralistyczny – istnieją prawodawcze podmioty, które nie tylko ignorują decyzje z centrum, ale też skutecznie stosują prawo w istocie sprzeczne z ustawodawstwem federalnym. Prawo, które na pozór jest obiektywne i dotyczy na równi wszystkich, jest tu nieustannie negocjowane na każdym szczeblu stanowienia, a sposób jego implementacji zależy od lokalnej gry sił i uwarunkowań politycznych.

Streszczenie:

W Stepie Nogajskim – obszarze geograficznym leżącym na rosyjskim Kaukazie Północnym – w czasach radzieckich funkcjonował system sezonowego wypasu. Bydło pasło się na stepie wiosną i jesienią, natomiast latem przeganiane było w doliny górskie. System ten upadł w praktyce w nowej Rosji, w teorii jednak wciąż funkcjonuje. W niniejszym artykule, napisanym na podstawie etnograficznych badań terenowych w Rejonie Nogajskim w Dagestanie oraz innych źródeł, przedstawiam daleko idące konsekwencje tej sprzeczności. Sezonowe pastwiska wskazują na specyficznie dagestańskie stosunki między różnymi grupami etnicznymi. Sankcjonują one też prawne i administracyjne paradoksy: oto Rejon Nogajski nie sprawuje zwierzchności nad 2/3 swojego terytorium. Wreszcie, zbyt ekstensywnie użytkowany step ulega erozji i pustynnieje. W artykule opisuję genezę tej złożonej sytuacji, a także sposoby, na które Nogajowie starają się ją zmienić. Bronię w nim tezy, iż pustynnienie stepu uwidacznia najważniejsze problemy społeczne Dagestanu: niezrównoważone relacje władzy, złożone stosunki etniczne, nierówności ekonomiczne i migracje zarobkowe, kryzys ekologiczny i korupcję.

⁷⁸¹ Por. P.A. Gray, The “Obshchina” in Chukotka: land, property and local autonomy. Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers 29/2001, s. 1–23; C. Hann, A new double movement? Anthropological perspectives on property in the age of neoliberalism. *Socio-Economic Review* 5/2006, 287–318.; K.M. Wielecki (red.), *Syberia: tradycja i modernizacja*, Debaty „Artes Librales”, t. IX. Wydział „Artes Librales” UW, Warszawa 2015; J. Ziker, Assigned Territories, Family/Clan Holdings, and Common-Pool Resources in the Taimyr Autonomous Region, Northern Russia. Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers 32/2020, s. 1–30.

Słowa kluczowe:

Dagestan, Nogajski Step, pasterstwo transhumancyjne, pustynnienie, ekologia, stosunki etniczne.

Key words:

Dagestan, the Nogai Steppe, transhumance, desertification, ecology, interethnic relations

Bibliografia:

1. Adiev, A., 2017. Zemel'naya reforma i protesty v Nogayskom rayone Dagestana (analiz sobyti 2017 g.). *Vlast'* 11, s. 181–186.
2. Adiev, A., Abakarov, R., 2013. Etnopoliticheskiye i konfessional'nye protsessy v sovremennom Dagestane. *Nauchnaya mysl' Kavkaza* 4, s. 37–44.
3. Akmanbetov, A., 2019a. Ob otgonnykh pastbishchakh, in: Nasyrov, R., Akmanbetov, A. (red.), *Ob otgonnykh pastbishchakh Respubliki Dagestan na primere Nogayskogo rayona*. s. 8–53.
4. Akmanbetov, A., 2019b. O pravavom regulirovanii problemy otgonnogo zhitovnovodstva v Respublike Dagestan, in: Suyunova, N.Kh., Kidirniyazov, D.S., Bulgarova, M.A., Kukaeva, S.A. (red.), *Nogaytsy: XXI vek. Istoriya. Yazyk. Kul'tura. Ot istokov - k gryadushchemu*. KChGU, Karachaevsk, s. 368–37.
5. Atwood, C.P., 2004. *Encyclopedia of Mongolia and the Mongolian Empire*. Facts on File, New York.
6. Brightman, M., Fausto, C., Grotti, V. (red.), 2016. *Ownership and nurture: studies in native Amazonian property relations*. Berghahn, New York, NY.
7. Dondukova, G., 2020. The Nomad's Star of Bair Dugarov as the Guiding Light of Post-Soviet Buryatia, w: Wielecki, K.M., Peshkov, I. (red.), *Facing Challenges of Identification: Investigating Identities of Buryats and Their Neighbor Peoples*. University of Warsaw Press, Warsaw, s. 279–300. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323547334.pp.279-300>
8. Edelman, M., Oya, C., Borrás, S.M.Jr. (red.), 2015. *Global Land Grabs: History, Theory and Method*. Routledge, London.
9. El'darov, E.M., 2010. Nogajskaya step'. URL <https://welcomedagestan.ru/dagestan/nogajskij/nogajskaya-step/> (dostęp 26.07.20).
10. Frank, A.J., 2009. The western steppe: Volga-Ural region, Siberia and the Crimea, in: Di Cosmo, N., Frank, A.J., Golden, P.B. (red.), *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 237–259.
11. Gray, P.A., 2001. The "Obshchina" in Chukotka: land, property and local autonomy. *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers* 29, s. 1–23.
12. Hann, C., 2006. A new double movement? Anthropological perspectives on property in the age of neoliberalism. *Socio-Economic Review* 5, 287–318. <https://doi.org/10.1093/ser/mwl027>

13. Humphrey, C., Sneath, D., 1999. *The End of Nomadism? Society, state and the environment in Inner Asia*. Duke University Press, Durham.
14. Isakaev, D., 2017. *Beloye solntse Nogaya*. [Film dokumentalny] URL <https://www.youtube.com/watch?v=4nZiNRCbIqY> (dostęp 27.07.2020).
15. Kaliszewska, I., 2020. Halal landscapes of Dagestani entrepreneurs in Makhachkala: Ethnicities. <https://doi.org/10.1177/1468796820905692>
16. Kapustina, Ye.L., 2017. Mezhdru Severom i zemley: doroga iz Zapadnoy Sibiri v Dagestan kak element sotsial'nogo prostranstva translokal'nogo migranta. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* 5, 26–34.
17. Karpov, Yu.Yu., Kapustina, Ye.L., 2011. Gortsy posle gor. Migratsionnye protsessy v Dagestane v XX - nachale XXI veka. Ikh sotsial'nye i etno-kul'turnye posledstviya i perspektivy. Peterburgskoye Vostokovedeniye, Sankt-Peterburg.
18. Kazenin, K., 2015. Zemel'naya reforma v Dagestane: sotsial'no-politicheskiye riski. *Ekonomicheskoe razvitie Rossii* 6, s. 52-54.
19. Ledeneva, A.V., 2013. *Can Russia Modernise? Sistema, Power Networks and Informal Governance*. Cambridge University Press, New York.
20. Nadsadnyy, A., 2020. *Nogayskaya step'* [Film dokumentalny]. URL <https://www.youtube.com/watch?v=WxoN2-hLjy8> (dostęp 26.02.2021).
21. Kavkazskiy Uzel, 2017. *Nogayskiy rayon: bor'ba za zemlyu*, URL
22. <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/305823/> (dostęp 30.07.2020).
23. Salzman, P.C., 2010. Nomadism. *The Routledge encyclopedia of social and cultural anthropology*, s. 505-507.
24. Salzman, P.C., Attwood, D.W., 2010. Ecological anthropology. *The Routledge encyclopedia of social and cultural anthropology*, s. 207-210.
25. Shlyakov, A., 2020. Obraz nomadizma v rossiyskoy deystvitel'nosti. *Przeglad Wschodnioeuropejski* 11(2), s. 63–72. <https://doi.org/10.31648/pw>.
26. Sokolov, D., 2017. Ugra, the Dagestani North: anthropology of mobility between the North Caucasus and Western Siberia, in: Laruelle, M. (Ed.), *New Mobilities and Social Changes in Russia's Arctic Regions*. Routledge, London and New York, pp. 176–193.
27. Turner, B., 2017. The anthropology of property, in: Graziadei, M., Smith, L.D. (red.), *Comparative Property Law: Global Perspectives*, *Research Handbooks in Comparative Law*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK, pp. 26–47.
28. Vserossiyskaya perepis' naseleniya 2010. URL https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (dostęp 10.03.2020).
29. Wielecki, K.M. (red.), 2015. *Syberia: tradycja i modernizacja*, *Debaty „Artes Librales”*, t. IX. Wydział „Artes Librales” UW, Warszawa.
30. Wielecki, K.M., 2020. The Spirit That Permeates the Human Soul: Anthropology, National Epic, and Nation-Building in Kyrgyzstan, w: Wielecki, K.M., Peshkov, I. (red.), *Facing Challenges of Identification: Investigating Identities of Buryats and Their Neighbor Peoples*. University of Warsaw Press, Warsaw, s. 99-131. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323547334.pp.99-131>
31. Yarlykapov, A.A., 2008. Neft' i migratsiya nogaitsev na Sever. *Etnograficheskoye obozreniye* 3, s. 78–81.

-
32. Zalibekov, Z., 2003. Nogayskaya step' [audycja radiowa]. URL <https://www.svoboda.org/a/24196737.html> (dostęp 30.07.2020).
 33. Ziker, J., 2002. Assigned Territories, Family/Clan Holdings, and Common-Pool Resources in the Taimyr Autonomous Region, Northern Russia. Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers 32, s. 1–30.